

Tusculum

2020
SOLIN-13

Tusculum

13

Solin, 2020.

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Tonči Čičerić

Glavni urednik

Marko Matijević

Uredništvo

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Dino Demicheli
Josip Dukić
Arsen Duplančić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražen Maršić
Michael Ursinus

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Izrada UDK-a

Iva Kolak, Sveučilišna knjižnica u Splitu

Tisak

Jafra Print Solin

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin,
Ministarstvo znanosti i obrazovanja i Županija splitsko-dalmatinska.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

13

Solin, 2020.

Sadržaj

7-21	Dražen Maršić	Studije o isejskoj carskoj skupini (II) – Isejski lorikat iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu
23-31	Nikola Cesarik	<i>Veterani qui militaverunt sub P. Memmio Regulo</i> (ad CIL 3, 2028 = 8753)
33-40	Silvia Bekavac	<i>Lex arae Dianae in Aventino</i> na natpisu iz Salone
41-62	Dino Demicheli	Epigrafski spoliji iz Zvonimirove ulice u Solinu
63-72	Ivo Donelli	Vrste kamena otkrivene na trasi plinovoda u Solinu
73-82	Nenad Cambi	<i>Spolia</i> u Gašpinoj i Aljinovićevoj mlinici u Solinu
83-89	Michael Ursinus	Ottoman <i>Çiftlik</i> / <i>Zemin</i> Holdings in the Grounds of Ancient Salona and the Ager Salontanus before the Fall of Klis (1537)
91-116	Arsen Duplančić	Prilog povijesti početaka arheologije u Saloni
117-134	Ivan Šuta	Skica nacрта ceste Klis – Split iz 1807. godine
135-161	Tonći Čičerić	Prilozi za biografiju admirala Antona Račića
163-178	Josip Dukić – Bernard Dukić	Odnos don Frane Bulića i fra Ivana Markovića u kontekstu polemike o sv. Dujmu i apostolicitetu splitske Crkve
179-186	Lidija Fištrek	Elementi performansa u stvaralaštvu Joze Kljakovića
187-227	Ivan Matijević	Njemačka protuzračna obrana u Solinu između ožujka i listopada 1944.
229		Naputak suradnicima <i>Tusculuma</i>

Arsen Duplančić

Prilog povijesti početaka arheologije u Saloni

Arsen Duplančić
Arheološki muzej u Splitu
Zrinsko-Frankopanska 25
HR, 21000 Split
arsen.duplancic@armus.hr

U radu se iznose podatci o termama otkrivenim u Saloni 1771. godine. Povezuju se onodobni izvještaji (prvi put ih se objavljuje na hrvatskom) i jedan nacrt sa suvremenom literaturom te istraživanjima iz 1805. i 1821. godine. Utvrđuje se položaj tih termi sjeveroistočno od teatra i prati njihov prikaz na tlocrtima Salone. Također se utvrđuje da je to lokalitet na kojem su 2. listopada 1821. započela prva sustavna arheološka institucionalna istraživanja kako u Saloni tako i u Hrvatskoj. Terme su tijekom 19. stoljeća uništene, ali bi se njihovi ostatci vjerojatno našli nekim novim istraživanjima.

Ključne riječi: terme, arheološka istraživanja, kartografija, Vincenzo Antonio Formaleoni, Anton Friedrich Büsching, Johann Christian Engel, Ivan Luka Garagnin (mlađi), Zorzi Calergi, Guglielmo Hölzel, Antonio Putti, Carlo Lanza, Arheološki muzej u Splitu, Salona

UDK: 001.894:553.7(497.5Solin)“1771“
902.2(497.583Solin)“1821.10.02“

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 30. rujna 2020.

*O 200. obljetnici Arheološkoga muzeja u Splitu
uoči 200. obljetnice arheoloških istraživanja Salone
22. kolovoza 1820. / 2. listopada 1821.*

Nakon propasti Salone njezini su bedemi i ostala zdanja postali gotovo nepresušan izvor građevnoga materijala kako za privatne tako za državne svrhe. Njezine pak skulpture, natpisi, novac, geme i ostali svakodnevni predmeti odlazili su u zbirke privatnika i bogatih obitelji te u muzeje pa se mnogima od njih, nažalost, zametnuo trag. Ostatci Salone postupno su nestajali pod nanosima zemlje i kamenja nabacana nakon krčenja terena za obradu, ali se sredinom 16. stoljeća još uvijek mogao prepoznati sjaj antičke metropole. O tome nas 1553. izvještava mletački sindik Gian Battista Giustinian: »Plemenitost, veličina i uzvišenost grada Salone, vidljiva je iz svodova i lukova

predivnog kazališta,¹ koji se i danas vide i od velikih stijena finog mramora razbacanih i skrivenih po tim poljima. Vidljiva je iz lijepog stupa izgrađenog od tri komada mramora koji još uvijek stoji² u dnu mjesta prema moru gdje se kaže da je bilo brodogradilište, te po mnogim predivnim i izvrsnim lukovima poduprtim visokim stupovima u mramoru, čija je visina na dohvat ruke,³ poviše kojih je vodovod koji je dovodio vodu iz Salone u Split.«⁴ Godine 1619. splitski knez Marino Garzoni piše u Veneciju da se među ruševinama Salone vide ostatci vodovoda, portikâ i drugih zgrada.⁵

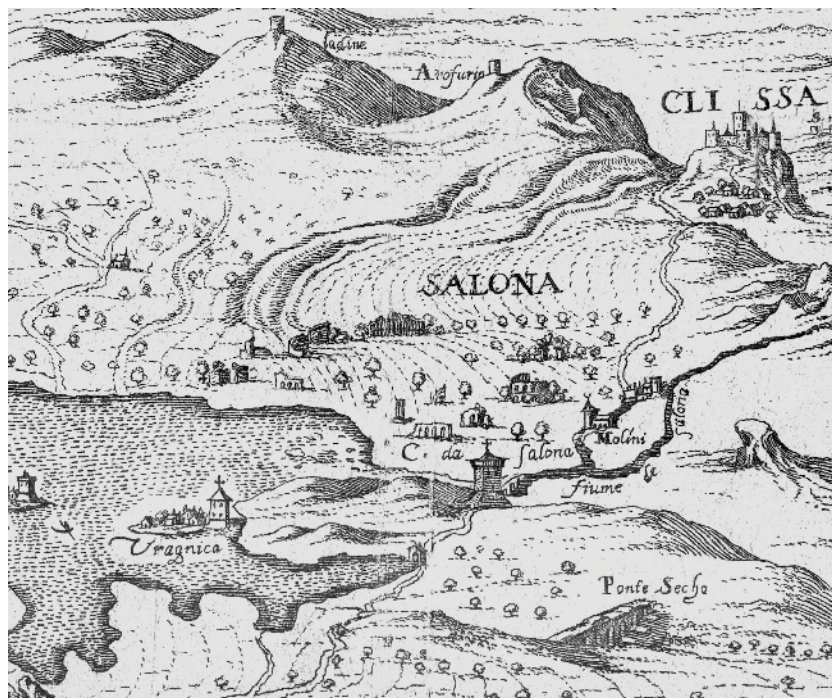
1 Vjerojatno se radi o amfiteatru, a ne kazalištu, teatru.

2 U originalu: *stà ancora in piedi*. Dakle, doslovno stoji, a ne da se eventualno stup nalazi srušen na tom mjestu.

3 U originalu: *le cui altezze è d'un tirar di mano*. S obzirom na visinu lukova akvedukta prikladniji je prijevod: čija se visina na dobačaj [kamenja] rukom. Š. Ljubić 1877, str. 212; Lj. Šimunković 2011, str. 49-50.

4 Š. Ljubić 1877, str. 212; Lj. Šimunković 2011, str. 49-50. Giustinianov opis citira i J. Lavallée te se pritom poziva na putopis Jacob Spona. (J. Lavallée – L. F. Cassas 1802, str. 145-146; o Saloni i na str. 186. Hrvatski prijevod u Lj. Krmpotić 1997, str. 238.) Međutim, u izdanjima Sponova putopisa iz Lyona 1678. i iz Amsterdama 1679. nema toga teksta. Odlomak o Saloni, a prema izdanju iz 1679., Lj. Krmpotić 1997, str. 25.

5 [Š. Ljubić] 1879, str. 90: *ruine della antica città di Salona, dove il di d'hoggi si veggono reliquie d'acquedotti, portici et altre fabbriche, emule per così dire delle famose romane*; L. Jelić 1894, str. 34.

Slika 1
M. Kolunić Rota, Solin na karti Splita i okolice oko 1570. (snimio Živko Bačić)

Slika 2
Solin na karti Dalmacije iz 1702. (Fotografski arhiv Museo Correr, Venecija)

Slika 3
Z. Calergi, Solin na karti splitsko-solinskog polja iz 1675. (Državni arhiv Zadar)

Ipak je sve to bilo daleko od nekadašnjega slavnog grada zbog čega su njegovi ostatci samo skicozno, gotovo na simboličnoj razini, zabilježeni na starim kartama i vedutama. Samo dvadesetak godina nakon Giustinianova opisa Martin Kolunić Rota oko 1570. tiska svoju kartu Splita i okolice na kojoj su ruševine Salone prikazane upravo u suglasju s tekstom mletačkog sindika što daje vjerodostojnost jednom i drugom izvoru (sl. 1). Na Rotinoj karti na zapadu grada su dijelovi amfiteatra, prema moru stoji jedan stup, vide se ostatci zgrada i jedan »portal«,⁶ a prema Splitu akvedukt označen kao *Ponte secho* (Suhi most; otuda toponim Mostine). Slični će se prikazi ponavljati i na Camociovoj, Pinargentijevoj, Rosacciovoj i drugim kartama te Dilichovoj veduti.⁷ S malim razlikama, salonitanske ruševine koje vidimo kod Rote ponovit će se

na karti Dalmacije čak 1702., a najveća razlika je u »portalu« koji je s istočne strane grada premješten izvan njega, zapadno od crkve sv. Mihovila *de arena* (sl. 2).⁸

Žalosna sudbina nekadašnjega glavnog grada rimske provincije Dalmacije, sjedište njezina namjesnika i metropolita, pobuđivala je svojevrstu sućut kako kod naših ljudi tako kod stranaca koji su je posjetili.⁹ Osobiti udarac nanijet joj je 1647. kada je generalni providur Leonardo Foscolo naredio stanovnicima splitskih i trogirskih Kaštela da s oruđem dođu rušiti dijelove Salone kako ih neprijatelj ne bi iskoristio za utvrđivanje i napadanje mletačkoga teritorija.¹⁰ Unatoč tome ostatci Salone, prvenstveno njezini bedemi i amfiteatar, ostali su još dobro vidljivi jer ih je 1675., zajedno s Gradinom, jasno ucrtao ing. Zorzi Calergi na velikoj katastarskoj karti splitsko-solinskoga polja (sl. 3).¹¹ Zbog njezine

6 Izgledom podsjeća na ulaze izrađene u bunjatu na renesansno-baroknim palačama.

7 M. Pelc 1997, str. 231; A. Duplančić 1999, str. 9; D. Radić – A. Duplančić 2019, str. 23-23, 43-50; A. Duplančić 2016, str. 157.

8 Dio sa Salonom prethodno je objavljen u A. Duplančić 1993, str. 199 – br. 27, str. 206 – sl. 9. Puni naslov karte sa signaturom i prikazom područja Makarske vidi u A. Duplančić 1990a, str. 117-119; Split je objavljen u I. Babić 1984a, str. 110.

9 Nad Salonom u svojim stihovima 1790. i 1791. žale *starac Milovan* (Andrija Dorotić?) i splitski liječnik i polihistor Julije Bajamonti. F. Bulić 1928, str. 3-4; A. Duplančić 2015, str. 19; A. Fortis 1774, str. 42-43 (*miserabili vestigi di Salona*); A. Fortis 1984, str. 175.

10 L. Jelić 1894, str. 36-37.

11 Državni arhiv Zadar, fond Mape Grimani, br. 96. Crno-bijela slika u A. Duplančić 1999, str. 11. O karti L. Katić 1950; P. Petrić 1987; M. Kadi [1999].

iscrpnosti ona je dugo ostala mjerodavna za prikaze stanja na terenu zbog čega su je kasniji mjernici koristili kao predložak za izradu svojih karata uz nužne promjene koje su se bile tijekom vremena. Ona je očito poslužila i splitskom mjerniku Filipu Muljačiću kad je 1756. nacrtao posjede nasljednika Ivana Krstitelja Benzona.¹² Na toj karti vidi se dio zidina Salone kod *Porta suburbia* iznad koji je crkva sv. Duje (*S. Doimo*) kraj Manastirina, a iznad su kuće obitelji Gašpić (*Case del Gaspich*) i u vrhu neka kuća bez oznake (sl. 4). Slijedi mali dio sjevernih bedema uz česticu br. 296 koja se nalazila u sjeveroistočnom uglu grada¹³ (sl. 5) i utvrda Gradina (*Gradina Dirocata*)¹⁴ koja se nalazi uza sami rub, odnosno istočne zidine Salone (sl. 6).

Salonitanske ruševine privlačile su pažnju putopisača i istraživača, sakupljača starina i trgovaca njima, ali ne u tolikoj mjeri da bi se u njima provodila iskopavanja u znanstvene svrhe. Sporadična kraća ili duža iskapanja imala su za cilj traženje građevnoga materijala ili spomenika za ukrašavanje kuća i palača tako da o arheološkim istraživanjima možemo govoriti tek od početka 19. stoljeća. Međutim, i ta mala istraživanja i otkrića zaslužuju pažnju¹⁵ jer popunjavanju sliku o bogatoj i raznovrsnoj arhitekturi, skulpturama, mozaicima i malim predmetima koji su tvorili svakodnevicu antičkoga grada, a njihovim cjelovitim popisivanjem i objedinjavanjem dobili bismo puno bolji uvid u život u Saloni.¹⁶

Mletačke su vlasti, kao i turske,¹⁷ tretirale Salonu kao svojevrsni državni kamenolom¹⁸ čije je kamenje služilo kako za državne i crkvene potrebe tako i za privatne.¹⁹ Premda su salonitanski spomenici dolazi u Veneciju ne samo zbog gradnji nego i u privatne muzeje,²⁰ poput poznatog obitelji Nani²¹ ili u dvorac Catajo obitelji Obizzi (južno od Padove),²² prosvjetiteljske ideje i sve veće opće zanimanje za arheologiju nisu potaknuli organizirana iskopavanja. Tek će početak 19. stoljeća donijeti bitne promjene, ali ne od strane mletačkih nego bečkih vlasti.

Premda Venecija nije organizirala arheološka istraživanja u Saloni, njezini su predstavnici vodili brigu o eventualnim nalazima i slali izvještaje o njima. Osobitu pažnju izazvalo je slučajno otkriće termi 1771. o čemu je splitski knez i kapetan Nicolò Bonlini izvjestio Magistrat *di cataveri*.²³ U pismu od 22. veljače²⁴ on javlja da je neki seljak u Saloni, dok je kopao rupu za sadnju vočke, ugledao kako se zemlja pred njim urušava i propada u duboku rupu. Događaj je privukao mnoge znatizelnike koji su se teško uvlačili u prostoriju u koju je upala zemlja i dijelom je ispunila, a unutra su bili redovi stupova od cigle. I knez je osobno došao vidjeti o čemu se radi pa je radi zaštite javnih interesa naredio da se rupa zatrpa. Knez iznosi i jedno od mišljenja da je to mjesto možda služilo za skrovište dragocjenosti Salonitanaca i za njihovo sklonište u nesigurnim vremenima barbarskih napada.²⁵

12 Arheološki muzej u Splitu (dalje AMS), kartografska zbirka. Lijevi dio karte nedostaje i to crtež s česticom br. 480 koja se navodi u legendi, a koja se naslanjala na sjeverni dio bedema, tik uz česticu br. 479. Nacrt je datiran u Spalatu 29. ožujka 1756., a u legendi se spominje da je i nacrt (Aleksandra) Barbierija služio pri utvrđivanju čestica. Barbieri je također bio poznati splitski mjernik. A. Duplančić 2007, str. 59 – bilj. 105.

13 Ta se čestica oblikom veoma razlikuje od one na Calergijevoj karti.

14 Kod Muljačića ona nema broj, ali na Calergijevoj karti ima broj 2125 i legendu: *Castello detto Lonzarich over Gradina disffatto*. L. Katić 1950, str. 89.

15 Spomenimo ovdje ostavu rimskoga srebrnog posuda slučajno nađenu 1493. kraj nedalekog Prosika i otkriće rimskoga groba u Saloni 1812. godine. J. Belamarić 2012; I. J. Pavlović Lučić 1813, str. 28-30.

16 Primjerice C. Fisković 1952; M. Abramić 1954, str. 247-248; A. Torlak 2017.

17 [Š. Ljubić] 1879, str. 90: *havendo ogni commodità di pietre delle ruine della antica città di Salona*; L. Jelić 1894, str. 34.

18 Tu je frazu (*als ärarischer Steinbruch*) za Dioklecijanovu palaču 1886. upotrijebio referent u bečkom Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu. F. Bulić – Lj. Karaman 1927, str. 271-272.

19 L. Jelić 1894, str. 39, 41, 47, 56; C. Fisković 1952; A. Duplančić 2007, str. 16; A. Duplančić 2016, str. 159, 163 – o upotrebi kamenja iz Salone za gradnju trogirске katedrale.

20 Ne smijemo mimoći ni ovdašnje zbirke poput one obitelji Papalici i nadbiskupskoga muzeja u Splitu, te zbirke obitelji Garagnin u Trogiru. F. Bulić 1925, str. 96-97, 106-107; D. Diana 1999, str. 164-165; A. Duplančić 2015, str. 176-184.

21 [G. Nani] 1815, str. 2 – br. 12 (Nin), str. 6 – br. 39 (Salona), str. 7 – br. 41 (Dalmacija), str. 18 – br. 135 (Dalmacija).

22 P. Fantelli – P. L. Fantelli 1982, str. 181 – br. 53, str. 182 – br. 73, 77, str. 188 – br. 212, 213, str. 189 – br. 231, 240, 247, str. 190 – br. 267, 270, str. 194 – br. 353, str. 195 – br. 382, str. 201 – br. 558, 563, str. 202 – br. 567, 573, str. 203 – br. 590, 594. U inventaru zbirke se za podrijetlo spomenika ne navodi Salona nego Dalmacija. Međutim, iz zapisa Ivana Luke Garagnina doznajemo da je markiz Tommaso Obizzi († 1803.) dolazio u Salonu i tu sakupljao starine za svoj dvorac pa je barem dio popisanih spomenika iz Salone. D. Božić-Bužančić 1970, str. 153.

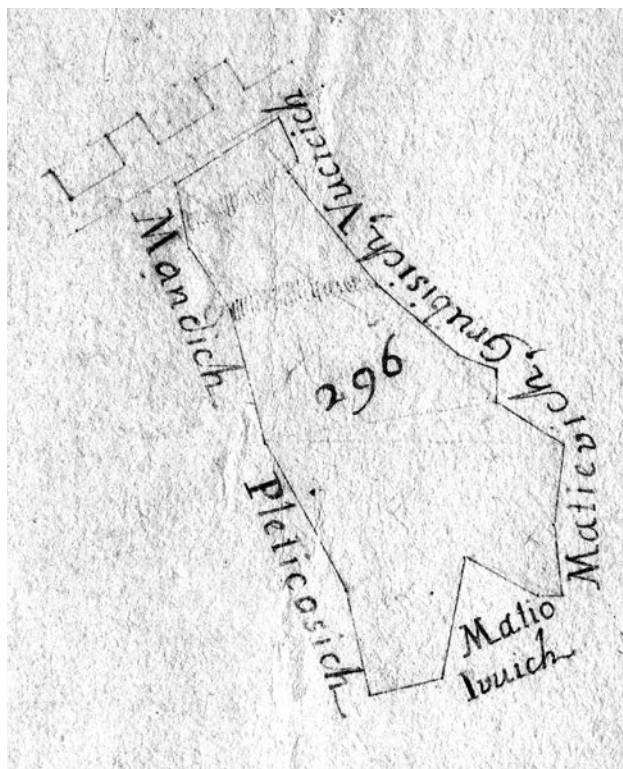
23 G. Boerio 1856, str. 148-149; Duždev nalog 2018, str. 63. Taj se magistrat sastojao od tri člana, a bavio pronalaznjem i konfiskacijom skrivenih blaga koja su smatrana javnom imovinom, zatim o zapuštenim nasljedstvima, državnim porezima itd.

24 Ono je datirano godinom 1770. MV (*more Veneto*), što znači po mletačkom računanju po kojem je nova kalendarska godina počinjala 1. ožujka. Sukladno tome pismo je iz 1771. godine.

25 Š. Ljubić 1884, str. 117: *loco costruito per ripostiglio di preciosi effetti degli abitanti d'alora, e per rifugio delli medemi*. Ovo i sljedeće pismo ponovno je, prema Ljubiću, objavljeno u L. Jelić 1884, str. 48-51. Ovdje ih donosimo u prilogu 1 i 2, a u prijevodu dr. sc. Ljerce Šimunković kojoj srdačno zahvaljujem na trudu kao i na prevodenju priloga 3 i 4.

Slika 4
F. Muljačić, Dio salonitanskih bedema kod Porta suburbia na karti iz 1756. (snimio Živko Bačić)

Slika 5
F. Muljačić, Dio sjevernih bedema na karti iz 1756. (snimio Živko Bačić)

O otkriću u Saloni knez²⁶ je 1. ožujka ponovno pisao u Veneciju, ali ne Magistratu *di cataveri*. Dapače, on ističe da se Magistratu obratio (prilaže kopiju pisma) samo zato jer je iznio mišljenje da se tu nalazila kovnica (*zecca*) kako bi potakao Magistrat da odobri sredstva za istraživanja koje on nema te pobudi zanimljivu radoznalost (mletački lukavo!). Iz teksta se vidi da knez opisuje situaciju prigodom prvoga posjeta Saloni, tj. da nije bio ponovno jer kaže da je vidio otvor (*vidi l'apertura*) dok u prethodnom izvještaju piše da ga je dao ponovno zatrpati zemljom (*far nuovamente interrare il buco*). Događaj je izazvao iznimno zanimanje tako da je uz kneza mjesto nalaza došao razgledati nadbiskup,²⁷ kanonici, tajnik generalnoga providura²⁸ i druga gospoda. Zbog teškoga pristupa i straha, Bonlini se nije usudio ući nego su to s bakljama uradili providurov tajnik, jedan kanonik i neki gospodin.²⁹ Sva su

26 Knez je predstavnik Venecije i zato se u dokumentima, kao u ovom, za njega koristi i naziv *rappresentante*, a za njegovu administraciju naziv *rappresentanza* (predstavništvo).

27 To je bio Ivan Luka Garagnin.

28 Od prosinca 1768. do listopada 1771. generalni providur za Dalmaciju bio je Domenico Condulmer. L. Maschek 1874, str. 33.

29 Ulazak i kretanje sigurno je otežavala tadašnja bogata barokna odjeća, pogotovu tijekom zime.

Slika 6
F. Muljačić, Utvrda Gradina na karti iz 1756. (snimio Živko Bačić)

trojica izjavila da je podzemna prostorija veoma velika, opsegom skoro pola milje,³⁰ da ima mnogo stupova i da je u nju palo dosta zemlje. Netko od njih je unutra uočio svod poput kapele, a netko poput vrata (*ha veduto qualche volto nell'interno a guisa di capella, a chi una porta*) što nije čudno s obzirom na to, kako ćemo vidjeti dalje, da se radilo o termama. Knez dalje izvještava o konstruktivnim

dijelovima poda prostorije, o stupovima sastavljenim od okruglih keramičkih »pogača« (*colone sono formate di focazie rotonde di cotto*), o mozaiku izrađenom od bijelih kockica od kojih je dio potamnio, a unutar kojih ima i crvenih³¹ te o četvrtastim cijevima (tubulima) koje su stajale uza zid i služile za širenje pare.³² Začudo, nitko od očevidaca i poznavatelja antičke arhitekture nije u ovome

30 Mletačka milja iznosila je 1738,23 metara što znači da je pola milje 869 metara.

31 U pismu: *terrazzo composto di bianco, ora alquanto scuro, con entro pezzetti rossi pur di terrazzo*. Knez ne rabi riječ mozaik već *terrazzo* jer je izgledom podsjećao na podove izrađene teraco tehnikom.

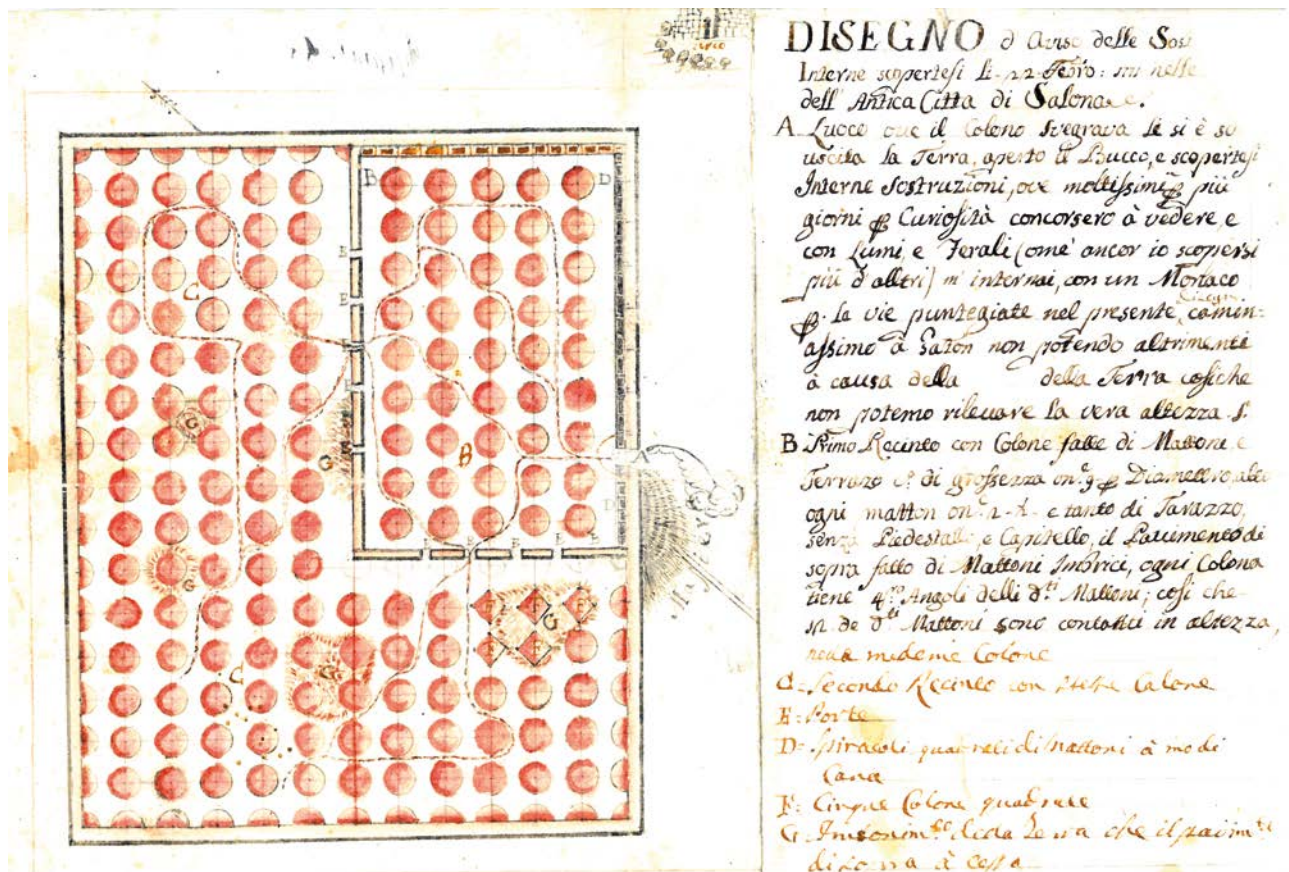
32 Za dijelove termi, osobito dijela s grijanjem, vidi F. Bulić 1986, str. 116-117. Radi boljega shvaćanja opisanog sustava hipokausta sa stupićima i cijevima uzduž zidova te problema s hodažnjem kroz opisani prostor donosimo slike razglednica tzv. velikih termi istočno od episkopalnog kompleksa (sl. 7) i tzv. malih termi (sl. 8). Prva je iz 1909., a tiskao ju je poznati izdavač razglednica Stengel & Co. iz Dresdena (br. 40479) – podatci na poleđini. Nakladnik druge razglednice iz oko 1905. je Ante Žičić, čuvar solinskih iskopina. Objke razglednice čuvaju se u Arheološkom muzeju u Splitu. Razglednicu sličnu prvoj vidi u M. Matijević 2001, str. 47. Usporedni prikaz prijašnjeg i današnjeg stanja vidi u M. Matijević – J. Teklić [2011], str. 108-109. O termama iscrpno W. Gerber 1917, str. 109-121; na str. 120 fotografija ista kao na razglednici iz oko 1905. godine. Jednu sličnu sliku velikih termi vidi u F. Bulić 1986, str. 116.

Slika 7
Tzv. velike terme 1909. (snimio Živko Bačić)

Slika 8
Tzv. male terme oko 1905. (snimio Živko Bačić)

Slika 9
Tlocrt termi otkrivenih 1771. godine

prepoznao terme tako da je Bonlini napisao da ne zna čemu je služila otkrivena građevina.³³

U kneževim pismima ne spominje se nikakav nacrt lokaliteta ili njegovih dijelova jer ga je očito bilo teško nacrtati zbog tijesna i velika prostora. Bonlini je jedino nagovijestio da će u Veneciju, ako mu bude bilo moguće nabaviti, poslati na ogled komad stupa i cijevi. Pa ipak postoji tlocrt koji prikazuje otkrivenne terme, a čuva se u knjižnici trogirске obitelji Garagnin-Fanfogna.³⁴ Nacrt nije potpisan, ali ga je sigurno izradio neki od splitskih ili trogirskih javnih mjernika (sl. 9).³⁵ Iz njegove legende³⁶ doznajemo da se otkriće dogodilo 22.

veljače 1771., dakle istoga dana kad je knez poslao prvo pismo u Veneciju, i da je autor u podzemni prostor ušao s još jednim seljakom (Vlajem). On piše da su na lokalitet više dana dolazili mnogi znatiželjnici (*ove moltissimi per più giorni per curiosità concorsero à vedere*) što bi značilo da knežev nalog o zatrpavanju ulaza nije bio odmah izvršen, a izgled zdanja i opis u legendi jasno upućuju na terme.³⁷ Tko je dao nalog za izradu nacрта i kako je dospio u obitelj Garagnin nije poznato, ali je gotovo sigurno da je za to zaslužan splitski nadbiskup Ivan Luka Garagnin³⁸ koji je s knezom došao vidjeti lokalitet i čija je obitelj stvarala vlastitu zbirku starina.³⁹

33 U pismu: *Cosa potesse esser questa fabbrica, ed a qual uso costrutta, qui non si può rilevare ina cognizione, che pur la indichi* (Bagno). Po tome se čini da u dokumentu nije pisala namjena nego je riječ *Bagno* dodana kasnije, a možda ju je umetnuo Ljubić i zato stavio u zagrade te napisao kurzivom.

34 Muzej grada Trogira, knjižnica Garagnin-Fanfogna, sign. VI g 399. Zahvaljujem ravnateljici muzeja dr. sc. Fani Celio Cega na skenu nacрта i odobrenju za njegovo ponovno objavljivanje.

35 A. Duplančić 1990b, str. 265-267.

36 Vidi priloge 3 i 5.

37 Na vezu Bonlinijevih pisama i ovoga nacрта ukazao je već I. Babić 1984a, str. 143-144, tab. XVI; I. Babić 1985, str. 73-74.

38 Najprije rapski biskup, a od 1765. do smrti 1783. splitski nadbiskup. O njemu Hrv. biog. lek. 1998, str. 579-580 (autor natuknice Slavko Kovačić).

39 F. Celio Cega 2000, str. 35-37; A. Duplančić 2006, str. 383-38; A. Sedlar 2006; A. Duplančić 2015, str. 176-178.

Nacrt i poznavanje lokaliteta na kojem su nađene terme bili su i te kako korisni Ivanu Luki Garagninu, nadbiskupovu nećaku,⁴⁰ koji je u travnju 1805. imenovan nadzornikom, odnosno konzervatorom za spomenike u Dalmaciji.⁴¹ On je odmah započeo iskopavanja na položaju Grudine,⁴² na mjestu otkrića termi 1771. godine. U dopisu vlastima od 3. svibnja Garagnin javlja da je našao podzemni prostor koji je služio za grijanje gornjih odaja, koji je bio otvoren i tako izložen uništavanju od strane znatiželjnika, pohlepe seljaka i vremenskih nepogoda.⁴³ U izvještaju o rezultatima istraživanja Garagnin 19. svibnja piše da je to lokalitet koji je bio otkriven 1771. i naglašava da zalaganje nekih učenih ljudi kod nadležnoga mletačkog magistrata nije urodilo plodom nego je uslijedila potpuna zabrana radova.⁴⁴

Premda su se institucije vlasti u Veneciji oglušile na poticaje za istraživanje otkrivenih termi, vijest o tom događaju našla je odjek u onodobnoj literaturi, u prvom redu onoj koja opisuje mletačku državu. Njemački teolog i geograf Anton Friedrich Büsching (1724. – 1793.) počeo je 1754. objavljivati opširan višesveščani opis zemalja *Neue Erdbeschreibung* koji je doživio nekoliko izdanja i prijevoda. Prvo mletačko izdanje tiskano je u 34 sveska od 1773. do 1782. godine. U 23. svesku objavljenom 1778. opisana je Italija, a zbog Mletačke Republike, i Dalmacija.⁴⁵ Za Salonu kaže rimski grad uništen i pust, da je tu nešto malo kuća, crkva i mlinovi na rijeci koje po antičkom gradu nosi isto ime: Salona.⁴⁶ Dalje piše da je prije četiri godine, što znači 1774., otkriven veliki podzemni prostor sa svodovima koje su nosili brojni stupovi od cigle, a koji obilaze mnogi znatiželjnici s bakljama.⁴⁷ Cijela veličina, bogatstvo

arhitekture i raznih predmeta rimskoga velegrada svela se samo na jedan podzemni prostor, tj. terme! Iste godine, 1778., nakladnik Büschingova djela Antonio Zatta objavio je dio o Mletačkoj Republici pod naslovom *Descrizione geografica ragionata dello Stato Veneto terrestre e marittimo*, zadržavši pritom paginaciju iz *Nuova geografia*, tako da je tekst o Saloni ponovno na str. 216-217.⁴⁸

Godine 1786. Vincenzo Antonio Formaleoni (1752. – 1797.), poznati mletački tiskar i knjižar, objavljuje dodatke prijevodu djela francuskog pisca Jeana François de La Harpea *Compendio della storia generale de' viaggi d'Europa. Supplemento alla raccolta de' viaggi d'Asia...* U drugom svesku opisuje Dalmaciju po okruzima i u poglavlju o Saloni, tj. Solinu, koje se dijelom razlikuje od Büschingova, doslovno prepisuje njegov dio o ruševinama i podzemnom prostoru uključivo podatak da je otkriven prije četiri godine, dakle 1782. godine!⁴⁹ Formaleoni 1786. objavljuje dodatke *Compendiju* pod naslovom *Topografija veneta*, ali s istom paginacijom tako da je i tekst o Solinu na istim stranicama.⁵⁰ Iduće godine, 1787., tiskano je novo izdanje *Topografije* koje se od prethodnog razlikuje samo po dodanim kartama i tablama s prikazima gradova.⁵¹ U sva tri izdanja nema nikakva prikaza Salone. Međutim, i u ovom izdanju piše da je spomenuti prostor otkriven prije četiri godine. Premda je Formaleoni mogao imati točnije podatke, očita je greška vezana uz godinu otkrića za koju, onaj koji ne zna za prethodna izdanja, zaključuje da se zbilo 1782., odnosno 1783. godine.

Austrijski povjesničar Johann Christian Engel (1770. – 1814.) objavio je povijest Ugarske i u njezinu drugom dijelu 1798. opisao dalmatinske krajeve od Cresa i Osora

40 O njemu Hrv. biog. lek. 1998, str. 580-582 (autor natuknice Danica Božić-Bužančić).

41 D. Božić-Bužančić 1970.

42 Državni arhiv Split, fond obitelji Fanfogna-Garagnin (HR-DAST-156), serija Ivan Luka Garagnin, kut. 3 (dalje Arhiv Garagnin), br. XXX, isplatnica od 15. svibnja i tu se navodi da je vinograd na položaju Grudine. A. Duplančić 2015, str. 178.

43 Arhiv Garagnin, br. XV: *Essendosi accinto il sottoscritto ispetore ad un scavo in Salona... giunse scoprire un piccolo luogo sotterraneo, che presso gli antichi serviva per riscaldare le stanze superiori, e trovandosi ora apperto in modo che appagar può la curiosità degli eruditi indagatori, degli usi e delle cose antiche, si rende necessario una vigilie custodia, per impedire, che la sfrenata cupidigia rustica, e le stesse vicende del tempo, non arrivino a distruggere, od a sepolire di nuovo la fabbricuccia rinvenuta.*

44 Arhiv Garagnin, br. XXXIII: *Sin dal 1771. erasi scoperto fra le rovine dell'illustre Salona un luogo sotterraneo, che interessando la curiosità di alcuni dotti sarebbe stato così d'allora riconosciuto, se gli assenti richiesti al competente Veneto Magistrato anziché essere conformi ai loro voti, prodotto non avesse un' assoluta inibizione ad ogni tentativo.* D. Božić-Bužančić 1970, str. 155; I. Babić 1984a, str. 143-144, tab. XVI; I. Babić 1985, str. 74.

45 A. F. Büsching 1778b, str. 163-247 (uključena je i Boka kotorska i Budva).

46 Za različita imena rijeke Jadro vidi A. Duplančić 2008, str. 163-164.

47 A. F. Büsching 1778b, str. 216-217: *Presentamente giace affatto distrutta, e deserta, nè vi si vede altro che alcune poche case, una Chiesa, e de' molini sul fiume che porta il suo nome. Nel sito in cui era piantata questa Città fu scoperto, quattro anni sono, un sotterraneo, che visitato da molti curiosi con torcie accese, fu ritrovato assai vasto, con volte al di sopra sostenute da frequenti colonne di mattoni.* Vidi prijevod u prilogu 4.

48 A. F. Büsching [1778a].

49 [V. Formaleoni] 1786a, str. 117.

50 [V. Formaleoni] 1786b.

51 [V. Formaleoni] 1787; Salona ponovno na str. 117. D. Radić – A. Duplančić 2019, str. 25.

Slika 10

Pečati Arheološkoga muzeja iz druge polovine 19. stoljeća (snimio Živko Bačić)

na sjeveru do Visa i Palagruže na jugu.⁵² I on se služio Formaleonijevom *Topografijom* kao izvorom, ali su njegovi opisi kraći pa tako i o Saloni. O podzemnom prostoru Engel piše samo da je otkriven 1783. i da je bez posebne važnosti za poznavanje starina.⁵³ Otkuda mu podatak o navedenoj godini nije za sada poznato; možda je riječ o tiskarskoj grešci, a možda o pogrešnom preračunavanju na temelju korištene literature.

U svakom slučaju otkriće salonitanskih termi 1771. ostavilo je trag ne samo u prepisci splitskog kneza i na nacrtu iz zbirke obitelji Garagnin već i u suvremenoj literaturi. Nije isključeno da je vijest o tome objavljena u nekom od onodobnih časopisa, ali je za sada nismo uspjeli naći.⁵⁴ Međutim, možda bi istraživanje arhiva Magistrata *di cataveri* bilo plodonosnije jer bi dalo više podataka.

Kao što je rečeno, za razliku od Venecije Beč je imao puno više sluha za arheologiju ne samo iz znanstvenih nego i političkih pobuda.⁵⁵ Zato je dalmatinski guverner Tommaso de Brädy u travnju 1805. imenovao Ivana Luku Garagnina nadzornikom, odnosno konzervatorom za spomenike u Dalmaciji za zadatak da poduzima i upravlja

iskapanjima prvenstveno u Saloni, Skradinu i Splitu te drugim lokalitetima i da sakuplja vrijedne predmete. Nažalost, Garagninovo djelovanje trajalo je samo nekoliko mjeseci jer je već u kolovozu te godine prekinuto.⁵⁶

Dolazak cara Franje I. i njegove supruge Karoline Auguste u Split 1818. u Split i razgledavanje Dioklecijanove palače, Salone⁵⁷ i privatnih zbirki rezultirali su osnivanjem Arheološkog muzeja u Splitu 22. kolovoza 1820.⁵⁸ Iduće godine, 2. listopada započela su iskopavanja u Saloni⁵⁹ na lokalitetu Glavica na području Grudina, a na zemljištu čiji je vlasnik bio Ante Jurić, zvan Karlov, iz Vranjica.⁶⁰ Od tada se istraživanja u Saloni vode putem Arheološkoga muzeja pa taj datum možemo smatrati danom početka sustavnih arheoloških institucionalnih istraživanja ne samo u Saloni već, zbog njihova kontinuiteta, i u Hrvatskoj. Salona je bila povod za osnivanje Muzeja, u njoj je on započeo prva istraživanja, većina nalaza u Muzeju potječe iz Salone pa nije čudno da se Muzej jedno vrijeme nazivao C. K. ARHEOLOŽKI SOLINSKI MUZEJ U SPLJETU, odnosno C. R. MUSEUM ARCHAEOLOGICUM SALONITANUM SPALATI (sl. 10).⁶¹

52 J. C. Engel 1798, str. 208-231. I drugi dijelovi knjige odnose se na Dalmaciju uključujući statističke podatke, financije itd.

53 J. C. Engel 1798, str. 221: *Man traf im J. 1783. auf ein unterirdisches Gewölbe, holte aber keine sonderliche Ausbeute an lehrreichen Alterthümern aus demselben.*

54 Pokušali smo je naći npr. u časopisu *Nuova raccolta d'opuscoli scientifici e filologici* (Venezia) koji je uređivao Angelo Calogerà i u kojem ima članaka koji se odnose na Dalmaciju, ali bezuspješno. Časopis je dostupan na <https://bibdig.museogalileo.it/Teca/Viewer?an=323812>; pristupljeno 18. rujna 2020.

55 Vidi M. Špikić 2006; M. Špikić 2012.

56 D. Božić-Bužančić 1970.

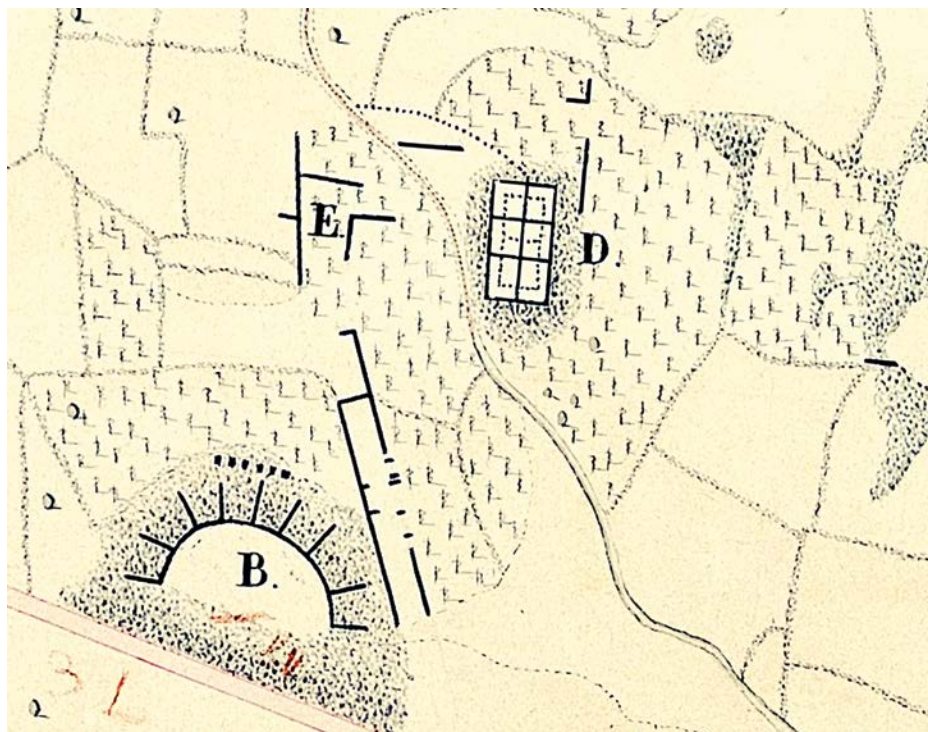
57 U carevoj pratnji je, kao »antikvar Njegova Veličanstva«, tada bio mladi Anton Steinbüchel, koji je u onodobnim uglednim časopisima objavio dva članka u kojima je opisao putovanje, naglasio viđene starine, donio prijepise nekih natpisa i crteže reljefa, a Salonu nazvao »austrijskim Pompejima«. Taj će naziv 1909. upotrijebiti i Cornelius Gurlitt u članku posvećenom Dioklecijanovoj palači. Njega spomenika 2019, str. 232.

58 D. Kečkemet 1993, str. 45-46, 50; A. Duplančić – J. Jovanović 2013, str. 23, 30 bilj. 1.

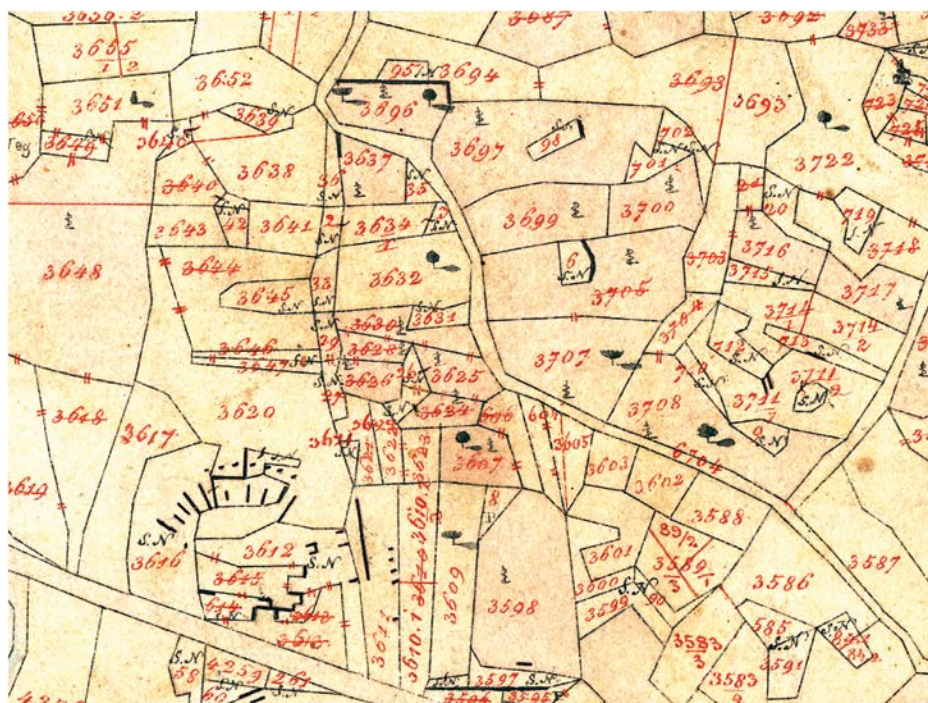
59 AMS, arhiv, 1821, spisi bez broja, izvještaj C. Lanze od 25. listopada 1821.: *Il 2. del corr(ente) mese feci dar principio alle escavazioni in Salona*. F. Lanza 1850, str. 119; F. Lanza 1856, str. 20.

60 AMS, arhiv, 1821, br. 23, Jurićeva molba za odštetu od 10. prosinca.

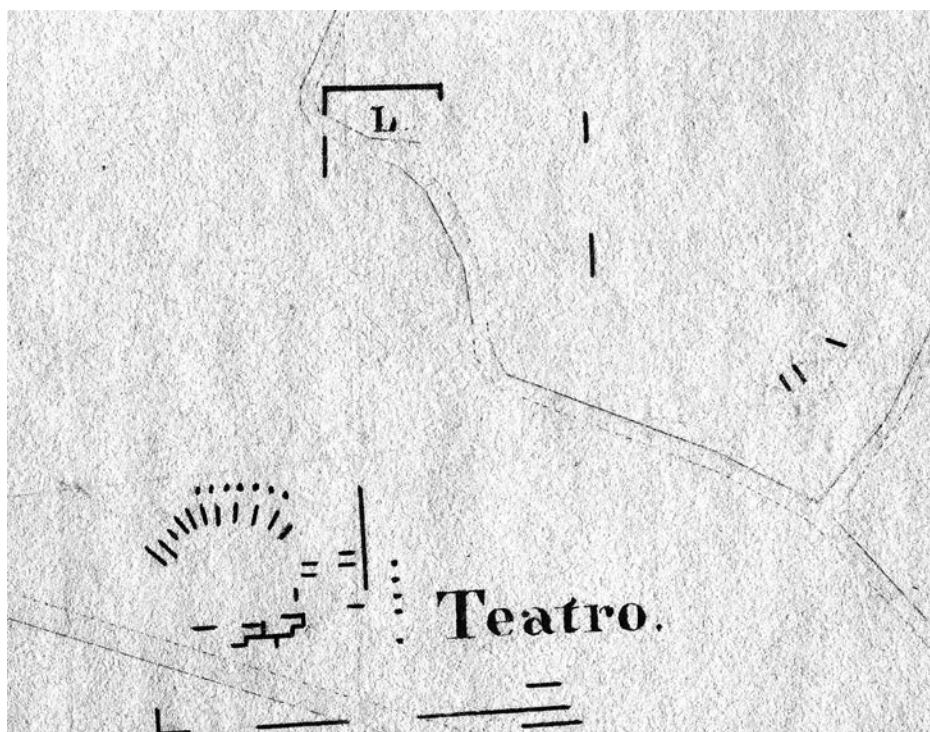
61 Postoji nekoliko inačica muzejskih pečata koji se razlikuju u veličini i natpisu na njima. Usporedi i natpis na ploči s oznakom uprave Arheološkoga muzeja s kraja 19. stoljeća. E. Šarić Kostić 2018, str. 70.

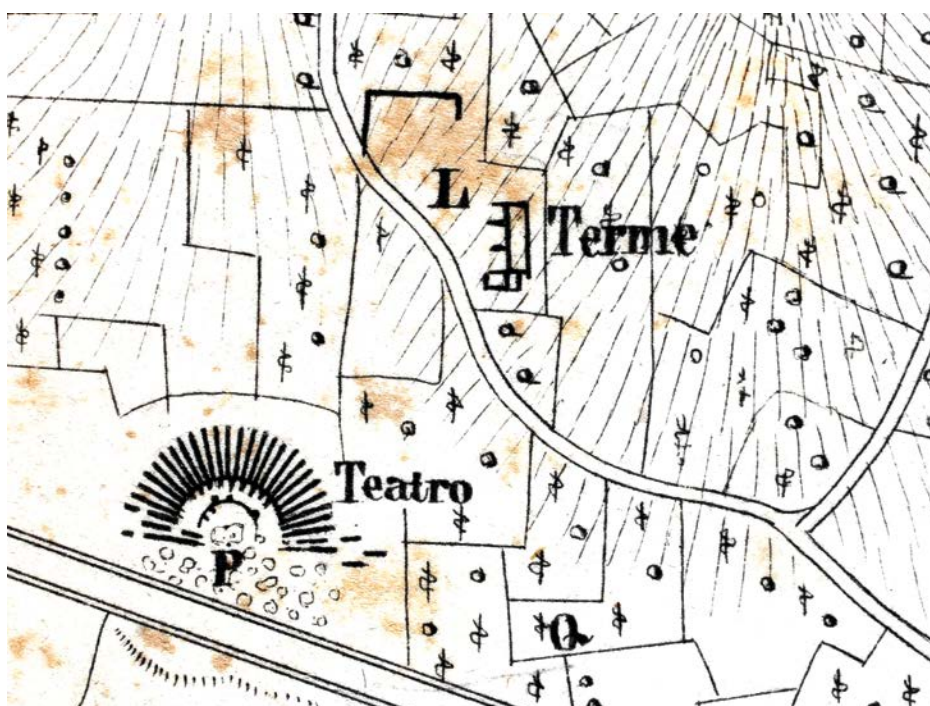
Slika 11
G. Hölzel, Dio karte Salone iz 1827.

Slika 12
A. Putti, Dio karte Salone iz 1831. (Državni arhiv Split)

Slika 13
A. Putti, Dio karte Salone iz 1835. (snimio Živko Bačić)

Slika 14
Dio karte Salone u knjizi F. Lanze iz 1856. (snimio Živko Bačić)

Lanza u svojim izvještajima⁶² ne spominje vlasnika čestice niti da je, poput Garagnina, izabrao lokalitet iz 1771., nego da se nalazi skoro u sredini Salone, da se oko njega vide ostaci velikih građevina i definira ga kao terme.⁶³ Čini se da je Carlo »igrao na sigurno« i možda nije naveo položaj zato da bi se prikazao originalan u svom otkriću jer zašto je, kako kaže, izabrao »mali komad zemljišta« umjesto da je istraživao »u blizini gdje se vide ostatci velikih zgrada«? Vjerujemo da je Lanza nastavio tamo gdje je stao Garagnin jer u opisu lokaliteta i nalazâ Carlov sin Francesco 1837. navodi, po riječima jednoga starog Solinjanina, da je u doba Mletačke Republike nekoliko stupova s tog lokaliteta prenijeto posebnim brodom u Veneciju.⁶⁴ Nije isključeno da je to bilo 1792. kada je Juraj Politeo iz Splita slao generalnom providuru Angelu Diedu *mramore* iz Salone.⁶⁵

U Garagninovo i Lanzino vrijeme još nije postojao stabilni državni katastar, koji je za Solin izrađen 1831.,⁶⁶ tako da se u dokumentima ne navode čestice na kojima se istraživalo. Pri ubiciranju lokaliteta pomoć nam mogu pružiti karte Salone s ucrtanim otkrivenim antičkim ostacima. Idući kronološkim redom najstarija je velika karta iz 1827. koju je izradio Guglielmo Hölzel iz građevinskoga odjela u Zadru (sl. 11).⁶⁷ Na njoj je sjeveroistočno od teatra (B) tlocrt velike zgrade (D), ali bez legende. Katastarski plan koji je 1831. izradio mjernik Antonio Putti nema taj objekt (sl. 12),⁶⁸ ali je na karti koju je on 1835. napravio na traženje Josipa Čobarnića, voditelja dužnosti ravnatelja Arheološkog muzeja, slovom L označen položaj istraživan

1821. godine (sl. 13).⁶⁹ Francesco Lanza je 1849. objavio je članak o Saloni te ga popratio kartom Solina i Vranjica s detaljima amfiteatra i *Porta Caesarea*. Na njoj je uz slovo L skicozni tlocrt objekta uz kojeg je riječ *Terme* za koje kaže da ih je prije nekoliko godina otkrio njegov otac Carlo, a on opisao u radu objavljenom 1837. godine.⁷⁰ Veoma sličnu kartu Lanza je objavio 1856. i na njoj je ponovno uz slovo L riječ *Terme*, ali je tlocrt malo precizniji (sl. 14).⁷¹ Godine 1850. Francesco Carrara objavljuje knjigu o topografiji i iskopavanjima u Saloni, a u njoj kartu s rezultatima svojih istraživanja i već spomenutu Puttijevu kartu. Na originalnom tlocrtu grada u bojama, kao i na tlocrtu u knjizi, nema Lanzina objekta nego je na položaju iznad njega tlocrt većega zdanja uz koji je (u knjizi) legenda *Edificio* (zgrada) (sl. 15).⁷² U vodiču po Splitu i Solinu iz 1894. godine Luka Jelić piše da su terme bile na položaju Grudine, donosi njihov opis na temelju teksta Francesca Lanze, a na priloženoj karti označene su s *Thermae a. 1821*.⁷³

Stanje istraženosti salonitanskih lokaliteta s katastarskim česticama i crvenom bojom označenima koje su državne (*ager publicus*) predočeno je na karti iz 1902. godine (sl. 16).⁷⁴ Na njoj je don Frane Bulić sjeverno od teatra i istočno od puta, koji su konstanta na kartama, uz objekt tlocrta naopakog slova L dopisao *Thermae*. On se nalazi na čestici kojoj nije naveden broj,⁷⁵ ali se iz usporedbe s katastrom iz 1831. i katastrom iz oko 1907. vidi da je to čestica br. 3707, a istočno od male čestice br. 3706 (na karti ni ona nema broj). Arheološki muzej je za svoje potrebe oko 1907. naručio novi katastarski plan Salone s

62 Drugi izvještaj je od 15. studenoga 1821. AMS, arhiv, 1821, spisi bez broja. Oba, kao i one kasnije, navodi F. Carrara 1850, str. 14.

63 Sign. kao u bilj. 59: *un picciol tratto di terreno pressoché nel centro dell'antica Salona, nelle cui vicinanze osservansi le reliquie di grandiose fabbriche. ... l'edifizio scoperto fosse destinato ai pubblici bagni ... che dicevansi Terme*. Slično u F. Lanza 1856, str. 20. O sukobu koji je izbio između Lanze i V. Andrića oko tih istraživanja vidi D. Kečkemet 1993, str. 51-52.

64 F. Lanza 1837, str. 132: *alcune di quelle colonne, furono trasportate in Venezia ai tempi di quella repubblica, da una nave ivi a tal'uopo spedita*.

65 F. Carrara 1850, str. 67: *marmi della medesima località*.

66 Opširno M. Ivanišević – Đ. Ivanišević 2011.

67 Naslov karte, datacija i potpis: *Planimetria degli avanzi dell'antica città di Salona con gli adiacenti contorni / Zara 9 Luglio 1827 / GHoelzel Ufficiale e dirigente del Dipart(imen)to filiale del c.: consiglio aulico delle Fabbriche*. Ovdje donosimo samo dio karte jer će na drugom mjestu biti objavljena u cijelosti i s komentarom. U šematizmima za Dalmaciju njegovo ime je pisano talijanski, ali je ono izvorno vjerojatno Wilhelm. Schematismo 1825, str. 162; Schematismo 1828, str. 44. U vezi karte vidi M. Špikić 2010, str. 112, 125, 139, 157; tu Hölzelovo ime piše Heinrich Joseph (str. 311).

68 Blago Hrvatske 1992, str. 28 – cijeli list. Karta se čuva u Državnom arhivu Split, HR-DAST-152, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, k.o. Solin, list XVII, 1831. godina.

69 AMS, arhiv, 1835, br. 5, priložena legenda: *L. Situazione degli escavi fatti sotto la Direzione del fu dottor Lanza nell'anno 1821*. Originalnu legendu potpisao je poddirektor Uprave za izmjeru katastra Giovanni Pietro Panciera, civilni inženjer, dok je na prijepisu legende on izostavljen. Za njegov ime vidi Almanacco 1837, str. 93. Na izradu karte odnose se i spisi pod br. 4. F. Carrara 1850, str. 70 (legenda), o karti i na str. 15, karta između str. 68 i 69. O Puttiju i sukobu s Carrarom oko ove karte M. Rožman – Lj. Šimunković 2003, str. 66-68.

70 F. Lanza 1849, str. 281: *vicine terme (carta top. L), parecchi anni addietro scoperte dal mio genitore*; karta na tabli K; F. Lanza 1837.

71 F. Lanza 1856, tab. I.

72 F. Carrara 1850, krta uz naslovnu stranicu; A. Duplancić 2016, str. 152 – bilj. 29, sl. originalne karte na str. 156.

73 L. Jelić – F. Bulić – S. Rutar 1894, str. 231-233, tab. II. Isto je i na ažuriranom tlorisu tiskanom u BASD XXV, Spalato 1902, tab. I.

74 AMS, kartografska zbirka. Na poledini je bilješka: *ad Z: 400 ex 1902 ar. I*. To znači da se karta odnosi na spis Austrijskoga arheološkog instituta u Beču br. 400 iz 1902. godine. Pregledavajući arhiv Muzeja za tu godinu nismo našli navedeni spis. A. Duplancić 2018, str. 51 – br. 92.

75 Na karti je označena čestica br. 3697, ispod nje je jedna gotovo pravokutnog oblika bez broja, a ispod nje objekt uz koji je tiječ *Thermae*.

Slika 15
Dio karte Salone u knjizi F. Carrare iz 1850.

Slika 16
Dio karte Salone iz 1902. (snimio Živko Bačić)

jasno ucrtanim arheološkim ostacima (sl. 17).⁷⁶ Na njemu su na čestici br. 3696 ostatci zgrade koja se vidi i na ranijim planovima, ali nema nikakve arhitekture južnije od nje, odnosno na čestici br. 3707 na kojoj je Bulić označio terme.⁷⁷ Na tlocrtu koji je arhitekt Ejnar Dyggve izradio 1933. za Bulićevu knjigu o Saloni nema »Lanzinih« termini nego je uz objekt sjeverno od njega, na čestici br. 3696 legenda *Rvdera* i godine 1821. i 1922., koje označavaju vrijeme njegovog istraživanja.⁷⁸ Zato Bulić, nakon opisa teatra i hrama uz njega, piše: »Na sjeveru ovih lukova na tlorisu Solina⁷⁹ naznačene su *Thermae*, pa *Rudera*, t. j. debeli temeljni zidovi nekih zgrada, poblizje neistraženih, a nešto više na istok mora da je ležala *Curia* to jest Općinski Dom sudeći po jednom ondje nađenom natpisu.«⁸⁰ Taj je opis u suglasju naročito s kartom iz 1902., ali i Dyggveovom iz 1933. kao i njegovim tlocrtima Salone objavljenima 1928. godine.⁸¹

Iz usporedbe navedenih planova, a osobito iz njihova kompjutorskog preklapanja preko katastarskoga plana iz 1831., te iz legendi i popratnih tekstova zaključujemo da su terme koje je 1821. istraživao Carlo Lanza bile na katastarskoj čestici br. 3707. Bez obzira na usitnjenost prikaza

i nemogućnost da ih se potpuno preklopi zbog različitih mjerila i točnosti, ipak se vidi da tlocrt termi Francesca Lanze iz 1856. pada na česticu br. 3707 (sl. 18).⁸² Francesco je u očevoj dokumentaciji sigurno imao detaljnije podatke o smještaju i točan tlocrt otkrivenih termi pa ih je zato dao ucrtati na tom položaju, a nalaze je opisao i objavio njihove slike.⁸³ Potvrdu za ovo imamo u prijepisu upisnika (protokola) čestica zemljišta iz 1845. koji se čuva u Arheološkom muzeju.⁸⁴ U njemu su brojevi čestica 3706 (ona mala) i 3707 podcrtane, a sa strane je Luka Jelić zapisao: *Terme, piano Lanza L.*, dok je uz broj čestice 3694 (objekt bez legende) skicirao njegov oblik i zapisao: *Piano Lanza*.⁸⁵

Premda su po opisima i dokumentaciji koju je objavio Francesco Lanza nalazi otkriveni 1821. govorili o bogato ukrašenom zdanju (mramor, alabaster, mozaik, skulpture itd.) s velikim portikatom,⁸⁶ istraživanje termi ipak nije nastavljeno. Lanza to objašnjava slabim izgledima za važne nalaze koji bi se mogli prenijeti u splitski Muzej, očekivanom nedostatnošću doznačenih sredstava i tvrdoglavosti vlasnika obližnjih zemljišta. Zato su istraživanja usmjerena na traganje za salonitanskim grobljem koje bi

76 Karta je u dijelovima i čuva se u knjižnici Muzeja. Za datiranje vidi A. Duplancić 2018, str. 41 – br. 69.

77 Od 1831. do 1907. stanje se promijenilo: ukinuta je čestica br. 3705 i spojena s donjom 3707 u jednu cjelinu, mala čestica koja na planu iz 1831. zbog maloga prostora ima samo br. 6, na planu iz oko 1907. ima jasno upisani broj 3706. M. Ivanišević – Đ. Ivanišević 2011, str. 39; tu se navodi da je drugi premjer (tzv. reambulacija) izvršen 1872. i da su utvrđene promjene ucrtane na listove iz 1831. dok su promjene unijete u protokole (upisnike) zemljišta i građevina potvrđene 1874. godine. Novi premjer antičke Salone obavljen je 1912.-1913. i na njemu je sjeverni objekt na čestici br. 3696 označen kao terme (THERMAE). S. Piplović 1998, str. 398

78 F. Bulić 1986, str. 8, karta u prilogu.

79 Ovdje Bulić misli na *Tloris grada Solina* koji je tiskan u L. Jelić – F. Bulić – S. Rutar 1894, tab. II. Na njemu su označeni i *Rudera* i *Thermae* kojih nema na Dyggveovu planu. Isto je i na ažuriranom tlorisu tiskanom u BASD XXV, Spalato 1902, tab. I.

80 F. Bulić 1986, str. 69. Taj je natpis inventariziran u muzejskom katalogu natpisa A, br. 1596, a objavljen je u F. Bulić 1888, str. 65, br. 26, i ponovno u CIL 3, suppl., br. 8817. Na jednom primjerku BASD Bulić je dopisao broj katastarske čestice 3711/1,2 na kojoj je nađen. O kuriji F. Bulić 1909, str. 6, 10.

81 E. Dyggve 1928, plan A i B. Na oba plana temelji *zgrada, poblizje neistraženih* nemaju nikakvu oznaku, ali je na planu B južno od njih i malo istočnije napisano *THERMAE?*.

82 Ovdje nije bilo moguće donijeti preklapanja svih planova pa smo izabrali samo Lanzin. Zahvaljujem kolegi Zoranu Podrugu na pomoći oko kompjutorske obrade planova. Za promjene brojeva katastarskih čestica vidi bilj. 77.

83 F. Lanza 1837; F. Lanza 1856, str. 20-22, tab. III.

84 Za potrebe Muzeja naručio ga je F. Carrara. A. Duplancić 2019, str. 361.

85 Za bolje poznavanje druge zgrade spomenimo da je uz br. 3694 naknadno dopisano *B. D. III. 161 n. 48* što znači *Bullettino di archeologia e storia dalmata* III, str. 161, natpis br. 48. Tu je objavljen ulomak stupa s natpisom nađen na zemljištu (gomili) Ivana Gašpića, na položaju Grudine, oko 200 koraka zapadno od teatra. U komentaru je navedeno da je to treći stup istoga karaktera otkopan na tom terenu, a da su prethodna dva objavljena u CIL 3, br. 1967 i 1968. (Iscrizioni inedite 1880, str. 162: *non molto lontana dal teatro antico, circa 200 passi a levante dello stesso. È la terza di questo genere scavata nella stessa località. Le altre furono già pubblicate nel C.I.L. III. 1967. 1968.*) Natpis s toga stupa ponovno je tiskan u F. Bulić 1885, str. 68, br. 208, ali bez poziva na prethodnu objavu i podatka o mjestu nalaza. U muzejskom katalogu natpisa A on je inventariziran pod br. 102. Prigodom prve objave navedeno je da su natpisi CIL 3, br. 1967 (nema ga u katalogu natpisa A) i br. 1968 (katalog natpisa A, br. 187) te CIL 3, suppl., br. 8690 (katalog natpisa A, br. 102) s istoga lokaliteta. To, međutim, nije točno jer je Š. Ljubić za natpis br. 1967, kada ga je objavio 1860., napisao da se nalazi na zemljištu Petra Barišića, na položaju Glavičine, blizu poštanske (državne) ceste koja vodi prema Trogiru. Š. Ljubić 1860, str. 276: *Trovati sopra il terreno dello Glavičina di Pietro Barissich presso la strada postale, che mette a Traù*. Podrobniji opis nalazi se u CIL 3 (str. 309), a očito je odlomak pisma koje je Ljubić poslao Mommsenu: *parallelepipedo incompletamente rilevato, perchè di grande mole e posto in sito incomodo sopra il terreno Glavičina di Pietro Barissich, trov. 1856 presso le mura ciclopee sotto la strada che mena a Traù. Pare che debba avere sopra ognuna delle quattro faccie una iscrizione*. S obzirom na spomen kiklopskih zidina vjerojatno se radi o položaju *Hortus Metrodori*. Čini se da natpis br. 1967 nije prenijet u Muzej jer nije nađen prigodom revizije fonda, a br. 8690 je zagubljen pa su za njihovu najnoviju obradu preuzete objave iz CIL-a. Salona IV/1 2010, str. 165-169, br. 16 i 16A.

86 F. Lanza 1837, str. 132: *Da qui prendeva principio un porticato che ciruiva l'impluvium, e ch'era sostenuto da una serie di colonne, delle quali si rinvennero soltanto alcune basi di marmo pario e di ordine ionicò tuttora al posto*. Taj se portikat s nizom stupova vidi na tlocrtu G. Hölzela iz 1827. (sl. 11).

Slika 17
Dio katastarske karte Salone oko 1907. (snimio Živko Bačić)

Slika 18
Preklapanje karte Salone iz 1831. s kartom iz 1856. (Zoran Podrug)

trebalo dati zanimljive nalaze.⁸⁷ Šteta je da iskopavanja nisu bila nastavljena jer su nalazi ukazivali na veliki i bogato opremljeni sklop koji očito nije pripadao nekoj obiteljskoj zgradi nego je riječ o termama koje su imale javnu namjenu.⁸⁸ Odustajanjem od daljnjega iskopavanja lokalitet je pao u zaborav, a zemljište je obrađivano zbog čega su stradali ostaci termi pa je 1894. Jelić napisao: »gdje bješe otkriveni ostaci **kupelji (thermae)**, kojima se sada ne vidi nikakav trag, jer bješe porušeni svi zidovi i na mjestu ruševina zasadjena loza.«⁸⁹

Salonitanske su starine, vidjeli smo, izazvale veliku pažnju kada se 1771. slučajno naišlo na sklop termi na području Grudina. Otkriće je našlo odraz u onodobnoj literaturi, a lokalitet je arheološki istraživao 1805. i 1821. godine. Nažalost, tijekom 19. stoljeća terme su uništene, ali bi se njihovi ostatci vjerojatno našli novim iskopavanjima, nekim novim »sretnim mašklinom«. Time bi se sustavna arheološka istraživanja u Saloni vratila na svoje ishodište, a arheologija u cjelini bila bi obogaćena novim spoznajama o životu u glavnom gradu rimske Dalmacije.

Prilozi

1. Prvo pismo splitskoga kneza

Prijepis pisma koje je napisao presvijetli gospodin Nicolò Bonlini, splitski knez-kapetan, presvijetloj i preuzvišenoj gospodi službenicima Cattavera o podzemnom otkriću učinjenom u antičkoj Saloni.

Premda mi je dosta poznato kojim se predmetima točno bavi i kojima je upravljena neumorna revnost tog preuzvišenog magistrata, svakako ne propuštam da Vašim Preuzvišenostima predstavim zamisao, mada sam ju izrazio sa samim nevinim ciljem da budete potpuno uvjereni kakva je revna pozornost ovoga predstavništva za neminovno izvršavanje državnih zakona.

Na zemljištu antičkoga grada Salone, tri milje udaljenom od bivšega sjedišta slavnoga rimskog cara Dioklecijana, kada se seljačka ruka prihvatila sadnje neke voćke, vidjelo se da je propala zemlja i da se stvorio otvor s dubokom rupom.

Budući da se pokrenula znatizelja seljaka i niza mnogih drugih osoba koje su dotrčale nakon slučajnoga događaja, bio sam obaviješten o vrlo teškom ulazu kroz već spomenutu rupu. Oni koji su se uvlačili bili su prisiljeni, kako bi pristupili unutar, da legnu na zemlju i da uđu s nogama naprijed, budući da je mjesto bilo ispunjeno zemljom, tako da su tu mogli stajati samo pogrbljeni, i budući da je to mjesto bilo okruženo brojnim redovima stupova napravljenih od cigle s pilastrima poviše istih, i prekomjerno prostranim prostorom s ukopanim vratima od bijelog mramora.

Zbog svih predmeta koji bi se tijekom vremena mogli pronaći, htio sam se osobno uvjeriti uviđajem, i ustvari uvjerio sam se vlastitim očima o teškoći ulaza. Uza sve to učinivši da se uvuče osoba od povjerenja, bio sam obaviješten, kao što sam već rekao, da je prethodno spomenuta praznina prostrana otprilike pola milje. Zbog javnih posjeta odlučio sam da ponovno zatrpam rupu zemljom, kako bi svakome bio zapriječen ulaz.

Što je moglo biti to mjesto u prošlim vremenima i koja je bila njegova uporaba, ne mogu, niti se trebam uplitati. Međutim, opaža se njegova opstojnost nasuprot ponavljanih najezda koje je spomenuti grad trpio i koje je povijest potvrdila.

87 To je objašnjenje interesantno radi boljega shvaćanja okolnosti istraživanja, vrednovanja nalaza kao i pristupa njima kao izvoru za obogaćivanje Muzeja u nastajanju. F. Lanza 1850, str. 119-120: *La poca profondità del terreno, ove furono rinvenute le terme (carta top. L.), e quindi le circostanze poco favorevoli allo scopo di rinvenire oggetti sepolti sotto ammassate rovine; la importanza d'altronde, attesa la scarsità de' fondi assegnati, di apprestare convenienti ripari agli avanzi di edifici stabili più pregievoli, che si andassero a scuoprire, siccome suol farsi a Pompei, e finalmente la renitenza de' proprietari di fondi vicini, fecero dimettere il pensiero di proseguire l'escavazioni nella medesima località. Ebbesi allora in mira di rintracciare altrove oggetti, che verso dispendio minore potessero a Spalato essere trasportati, per dare formazione al nuovo museo che a quell'epoca andavasi ad instruire. E siccome negli antichi sepolcri soglionsi ritrovare cose per più rapporti pregievoli, così negli scavi successivi le prime operazioni furono dirette a ritrovare possibilmente il cimitero dell'antica Salona.*

88 Još jedne velike terme otkrivene su 1876. u zapadnom dijelu grada. F. Sedmak 1906.

89 L. Jelić – F. Bulić – S. Rutar 1894, str. 231.

U pogledu ovoga razna su mišljenja o primjeni. Netko pretpostavlja da bi to moglo biti mjesto za skrovište dragocjenih predmeta tadašnjih stanovnika i za njihovo sklonište, u cilju da se izmaknu od čestih upada i pustošenja u tim vremenima.

Uostalom, sigurno je da je taj slavni grad bio od strane Slavena, Vandala i ništa manje od drevnih Gota i Ostrogota spaljen i uništen s onim prepadima koji se običavaju primjenjivati s vojnim upadima, ali nema zapisa koji navode raznošenje tih raskošnih zgrada i dragocjenih metala, koji su morali davati ures i isticati tako uglednog monarha.

Samo državna vlast i dostojanstvo može se o tome izjasniti s onim načinima i mišljenjima koja su joj prirodna, a meni ne preostaje drugo nego da bezazleno sudjelujem u izvršenju vlastite dužnosti, ljubeći ponizno ruke Vašim Preuzvišenostima.

Split, 22. veljače 1770., prema mletačkom načinu (=1771.)

2. Drugo pismo splitskoga kneza

Prijepis pisma pisanog iz Splita prvog ožujka 1771. u vezi spomenutog otkrića.

Ovdje je slučajno otkriven neki podzemni prostor, koji bi otvorio lijepo polje vašoj vrlini kako biste ga upoznali, ako biste učinili čast ovim krajevima.

Kao što Vam je poznato, poviše ruševina antičke Salone, sjedišta slavnoga cara Dioklecijana, vidi se da se sada obrađuju prostrana polja i da rastu voćke. Pred nekoliko dana neki seljak, iskopavši zemlju za sadnju nekog stabla, vidio je pred vlastitim očima kako je propalo tlo, zbog čega se ponešto uplašen povukao. Malo kasnije je, ohrabren, započeo otkapati već stvoreni otvor, te ga je uz pomoć drugova uspio osposobiti, premda teško, da može primiti čovjeka, gdje su drugom rupom uspjeli otkriti prazni prostor velikog opsega, koji je čitav bio poduprt redovima stupova od cigle. Vijest o takvom otkriću pokrenula je radoznalost mnogih osoba, među kojim se našao netko tko je želeći više vijesti o spomenutom podzemnom prostoru, otišao unutra, premda s velikim naporom, s upaljenim svijećama. [Želja da dobiju] točnije obavijesti navele su ovog monsinjora nadbiskupa, predstavnika i raznu drugu gospodu, kojima sam se pridružio, da otiđemo na uviđaj. Kad sam tamo stigao, vidio sam otvor, ali budući da je bio okružen opasnostima, ja sam se uistinu suzdržao i nisam se htio spustiti. Našlo se hrabrijih, među kojima tajnik Njegove Preuzvišenosti generalnoga providura, kanonik i neki drugi gospodin, te su svi složno, na isti način, opisali podzemnu prostoriju. Njezino pravo prostiranje nitko nije mogao razabrati, iako im, koliko god da su bili praćeni bakljama, nije bilo dopušteno otići do kraja, bilo zbog straha da se ne izgube među mnoštvom stupovlja, te zbog otežanog kretanja koju donosi velika količina nataložene zemlje u taj podzemni prostor, koja ga je skoro napunila, osim nešto više od sežnja praznoga prostora, a što služi za sadašnja mučna promatranja. Kaže se da dosadašnje otkriće opsega spomenute podzemne prostorije iznosi skoro pola milje, a netko je vidio unutra neki svod poput kapele, a netko poput vrata. Ono što stvarno postoji, to je da je krov spomenutoga podzemnog prostora čitav oblikovan od kvadratnih pločica u veličini kvadrata od dvije stope. Svaka od ovih pločica poduprta je s četiri stupa od cigle u promjeru od oko ... [broj ispušten] unce, ali se ove, što se više spuštaju prema podnožju, povećavaju u obujmu. Ove sve pločice povezane zajedno tvore krov, i sve, kao što rekoh, podupiru opisani stupovi. Zatim, poviše ovih pločica je mozaik sastavljen od bijelih, sada ponešto tamnijih [komadića], s umetnutim crvenim komadićima te istog mozaika. Onaj komad zida koji pada u oči i koji možda oblikuje okoliš tako napravljene građevine, sav je prekriven četvrtastim cijevima promjera od oko ... [broj ispušten] unca. Skoro polovica ovih cijevi je probušena s dvije strane s otvorom od jedne unce u kvadratu, a ovi otvori međusobno komuniciraju.

Što je mogla biti ova građevina, i za koju je uporabu građena, ne može se nikako spoznati, ali ipak ukazuje na (kupelj).

Mnogo se očekuje od Vaše dobro poznate vrline, budući da ste se već znali istaknuti u drugim prilikama u objašnjavanju i oživljavanju najtežih i najzamršenijih starina, koje su čak i pogledu učenih promatrača mnoga stoljeća ležale zakopane i malo ili skoro ništa otkrivene. Skrećem Vam pažnju da su stupovi oblikovani od okruglih ciglenih pogača koje su postavljene jedne poviše drugih, bez kapitela. Ako mi bude moguće dobiti komad stupa i cijevi, poslat ću Vam.

Ovo predstavništvo nema dovoljno sredstava da otkrije opisanu starinu, jer će trošak biti znatan. Zbog toga se pomislilo pisati magistratu Cattavera, kao što ćete pročitati iz ovdje priloženoga pisma. Budući da sam u spomenutom pismu donio mišljenje da bi to moglo biti mjesto kovnice, to je bilo samo kako bih pokrenuo magistrat da nam dade sredstva i da probudi neku zanimljivu radoznalost, a ne zato jer se ovdje tako misli.

Knjižnica Cicogna Cod. 2480. Br. 16,17 pod naslovom »Mletački zapisi za knjižnicu presvijetlog i prečasnog monsignora Gaspara Negrija, biskupa Poreča, kneza i gospodara Vrsara«, sada u gradskom muzeju Correr u Veneciji.

3. Prijevod legende nacrtu termi iz 1771. godine

Obavijesni nacrt unutarnjih gradnji koje su otkrivene 22. veljače 1771. u ruševinama antičkoga grada Salone.

A. Na mjestu gdje je kolon krčio propala mu je zemlja, otvorila se rupa te su se otkrile unutarnje gradnje, gdje su više dana mnogi dolazili iz znatiželje da vide, sa svjetlima i fenjerima [kao što sam i ja otkrio više od ostalih] ušao sam unutra s jednim Vlajem, putovima koji su označeni točkicama u ovom nacrtu, napredovali smo poput mačke, jer nismo mogli drugačije zbog [količine] zemlje, tako da nismo mogli doznati pravu visinu.

B. Prvi ograđeni prostor sa stupovima od cigle, i ploča od veličine otprilike 9 unca promjera, a svaka cigla je visoka 2 ½ unce i toliko od ploče, bez postolja i kapitela, gornja ploča napravljena od plosnate cigle, svaki stup drži četiri ugla spomenutih cigla, tako da je 12 spomenutih cigli izbrojeno po visini istih kolona.

C= Drugi ograđeni prostor s istim stupovima

E= Vrata

D= Kvadratne zračnike od cigla poput cijevi

F= Pet kvadratnih stupova

G= Ispunjenje zemljom jer je pod poviše popustio.

Uz ruku koja pokazuje na ulaz: Suhozid. U vrhu lista, uz crtež zida: Luk.

4. Prijevod iz *Nuova geografia XXIII*:

Sada leži sasvim uništena i pusta, i ne vidi se drugo osim nešto malo kuća, crkva i mlinovi na rijeci, koja nosi njezino ime. Na mjestu gdje je ovaj grad bio smješten, prije četiri godine otkriven je podzemni prostor, koji posjećuju mnogi znatiželjnici s upaljenim bakljama, pronađeno je da je bio vrlo prostran, sa svodovima poviše podržavanima učestalim stupovima od cigle.

Tekstove prevela dr. sc. Ljerka Šimunković

5. Legenda nacrtu termi iz 1771. godine

Disegno d'aviso delle sost[ruzioni] interne scopertesi li -22- feb(bra)ro: 1771- nelle [rovine] dell'antica città di Salona.

A. Luoco ove il colono svegrava li si è so[...] uscita la terra,, aperto il bucco, e scopertesi interne sostruzioni, ove moltissimi per più giorni per curiosità concorsero à vedere, e con lumi, e ferali [comè ancor io scopersi più d'altri] m'internai, con un Morlaco per le vie puntegiate nel presente disegno caminassimo à gaton non potendo altrimenti à causa della della (sic!) terra cosiche non potemo rilevare la vera altezza.

B. Primo recinto con colone fatte di mattoni, e terrazo c(irc)à di grossezza on(ci)e 9- per diametro, alto ogni matton on(ci)e 2- ½- e tanto di tarazzo, senza piedestallo, e capitello, il pavimento di sopra fatto di mattoni imbrici, ogni colona tiene 4:ro (quattro) angoli delli detti mattoni; cosi che 12- de detti mattoni sono contati in altezza, nelle medeme colone

C= Secondo recinto con stesse colone

E= Porte

D= Spiracoli quadrati di mattoni à mo di cana

F= Cinque colone quadrate

G= Imbonim(en)to della terra che il pavim(en)to di sopra à cesso.

Uz ruku koja pokazuje na ulaz: *Masiera*. U vrhu lista, uz crtež zida: *arco*.

Kratice

Annali dell'Istituto = Annali dell'Istituto di corrispondenza archeologica

BASD = Bullettino di archeologia e storia dalmata

PPUD = Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji

VAHD / VAPD = Vjesnik za arheologiju i historiju / povijest dalmatinsku

VHAD = Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga društva

Literatura

- M. Abramić 1954 Mihovil Abramić, *Raznesene antičke umjetnine*, Mogućnosti 4, Split 1954, 242-250.
- Almanacco 1837 *Almanacco della Dalmazia per l'anno 1837*, Zara 1837.
- I. Babić 1984a Ivo Babić, *Contribution à la connaissance de l'histoire de la documentation graphique des monuments archéologiques de Salone*, VAHD 77, Split 1984, 133-150.
- I. Babić 1984b Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir 1984.
- I. Babić 1985 Ivo Babić, *Prilog poznavanju povijesti grafičke dokumentacije salonitanskih spomenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 8-9/1982-1983, Zagreb 1985, 67-80.
- J. Belamarić 2012 Joško Belamarić, *Ostava srebrnog posuđa pronađena 1493. na putu prema Prosiku kraj Solina*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 36, Zagreb 2012, 53-62.
- Blago Hrvatske 1992 *Blago Hrvatske iz Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju*, Split 1992.
- G. Boerio 1856 Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856.
- D. Božić-Bužančić 1970 Danica Božić-Bužančić, *Počeci zaštite spomenika i sabiranja umjetnina u Dalmaciji*, PPUD 18, Split 1970, 145-159.
- F. B[ulić] 1885 Frane B[ulić], *Iscrizioni inedite*, BASD VIII, Spalato 1885, 66-73.
- F. Bulić 1888 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite*, BASD XI, Spalato 1888, 65-66.
- F. Bulić 1909 Frane Bulić, *Iscrizione di un nuovo luogotenente della Dalmazia romana Apollonius Foebadius*, BASD XXXII, Spalato 1909, 3-11.
- F. Bulić 1925 Frane Bulić, *Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij*, u: *Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*, Zagreb 1925, 93-246.
- F. Bulić 1928 Frane Bulić, *Uzdasi i plač starca Milovana varh rasučnja solinskoga i izroda sadascniega jadnoga i velle xalosnoga splitskoga*, VAHD XLIX/1926-1927, Split 1928, prilog.
- F. Bulić 1986 Frane Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986, prilog VAHD 79.
- F. Bulić – Lj. Karaman 1927 Frane Bulić – Ljubo Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927.
- A. F. Büsching [1778a] Anton Friedrich Büsching, *Descrizione geografica ragionata dello Stato Veneto terrestre e marittimo II*, [Venezia 1778.]
- A. F. Büsching 1778b Anton Friedrich Büsching, *Nuova geografia tomo XXIII che comprende la continuazione della Marca Trevigiana ... l'Istria, la Dalmazia ...*, Venezia 1778. Vidi komplet: <https://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.do?control=BVPB20170000532>; pristupljeno 16. rujna 2020. Samo ovaj svezak: <https://books.google.hr/books?id=UojTrRNylqkC&printsec=frontcover&dq=>

- nuova+geografia+busching+venezia+1778&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwj8xry9o-3rAhWlxIsKHd9CD3kQ6AEwAHoECAEQAg#v=onepage&q=nuova%20geografia%20busching%20venezia%201778&f=false; pristupljeno 16. rujna 2020.
- F. Carrara 1850 Francesco Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trieste 1850.
- F. Celio Cega 2000 Fani Celio Cega, *Sakupljačka i muzejska djelatnost u Trogiru tijekom XIX. stoljeća*, Muzeologija 37, Zagreb 2000, 32-42.
- D. Diana 1999 Deša Diana, *Osnivači i prvi muzejski djelatnici u Splitu*, u: *Osnivači i prvi kustosi muzeja u Hrvatskoj*, Osijek 1999, 164-169.
- A. Duplančić 1990a Arsen Duplančić, *Makarska na crtežima i planovima do sredine XIX. stoljeća*, Makarsko primorje 1, Makarska 1990, 115-129.
- A. Duplančić 1990b Arsen Duplančić, *O Mihovilu Luposignoliju, vojnim inženjerima i mjernicima u Dalmaciji u 18. stoljeću*, PPUD 29, Split 1990, 261-268.
- A. Duplančić 1993 Arsen Duplančić, *Građa za poznavanje kliške tvrđave do početka 19. stoljeća*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 17/1991, Zagreb 1993, 193-214.
- A. Duplančić 1996 Arsen Duplančić, *Ostavština Julija Bajamontija u Arheološkome muzeju u Splitu i prilozi za njegov životopis*, u: *Splitski polihistor Julije Bajamonti*, Split 1996, 13-78.
- A. Duplančić 1999 Arsen Duplančić, *Crkve kraljice Jelene u Solinu*, Split 1999.
- A. Duplančić 2006 Arsen Duplančić, *Kutije za numizmatičke zbirke iz Visa i Trogira*, VAPD 99, Split 2006, 379-386.
- A. Duplančić 2007 Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb 2007.
- A. Duplančić 2008 Arsen Duplančić, *Solin na akvarelima Edmunda Misere*, Tusculum 1, Solin 2008, 159-169.
- A. Duplančić 2015 Arsen Duplančić, *Četiri skulpture iz Salone i zapisi o njima*, Tusculum 8, Solin 2015, 175-202.
- A. Duplančić 2016 Arsen Duplančić, *Salona na slici Carla Haasea*, Tusculum 9, Solin 2016, 147-171.
- A. Duplančić 2018 Arsen Duplančić, *Od slova na papiru do slova na kamenu*, u: *Helena regina i Solin godine 1898.*, Solin 2018, 15-57.
- A. Duplančić 2019 Arsen Duplančić, *Osnivanje knjižnice Arheološkog muzeja u Splitu*, PPUD 45 (Cambijev zbornik II), Split 2019, 335-375.
- A. Duplančić – J. Jovanović 2013 Arsen Duplančić – Jelena Jovanović, *Zgrada Arheološkog muzeja u Splitu: razmišljanja sto godina poslije*, u: *Muzeji i arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb 2013, 23-33.
- Duždev nalog 2018 *Duždev nalog za upravljanje Splitom iz 1607. godine*, transkribirala, prevela i komentirala Ljerka Šimunković, Split 2018.

- E. Dyggve 1928 Einar Dyggve, *La ville de Salona. Disposition et topographie*, u: *Recherches à Salone I*, Copenhague 1928, 9-31.
- J. C. Engel 1798 Johann Christian Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer II*, Halle 1798.
- P. Fantelli – P. L. Fantelli 1982 Paola Fantelli – Pier Luigi Fantelli, *L'inventario della collezione Obizzi al Catajo*, Bollettino del Museo civico di Padova LXXI, Padova 1982, 101-238.
- C. Fisković 1952 Cvito Fisković, *Rušenje i raznošenje solinskih spomenika*, VAHD LIII/1950-1951, Split 1952, 197-206.
- [V. Formaleoni] 1786a [Vincenzo Formaleoni], *Compendio della storia generale de' viaggi d'Europa. Supplemento alla raccolta de' viaggi d'Asia ... II*, Venezia 1786. Vidi: <https://books.google.hr/books?id=sjUqnQU13HgC&printsec=frontcover&dq=compendio+della+storia+generale+de%27+viaggi+supplemento+vol.+2+1786&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwj166ylse3rAhWxl4sKHcWyAv0Q6AEwAHoECAEQAg#v=onepage&q=compendio%20della%20storia%20generale%20de%20viaggi%20supplemento%20vol.%20%201786&f=false>; pristupljeno 16. rujna 2020.
- [V. Formaleoni] 1786b [Vincenzo Formaleoni], *Topografia veneta ovvero descrizione dello stato veneto II*, Venezia 1786.
- [V. Formaleoni] 1787 [Vincenzo Formaleoni], *Topografia veneta ovvero descrizione dello stato veneto II*, Venezia 1787.
- A. Fortis 1774 Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia II*, Venezia 1784.
- A. Fortis 1984 Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984.
- W. Gerber 1917 William Gerber, *Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona*, u: *Forschungen in Salona I*, Wien 1917.
- Hrv. biog. lek. 1998 *Hrvatski biografski leksikon* 4, Zagreb 1998.
- Iscrizioni inedite 1880 *Iscrizioni inedite*, BASD III, Spalato 1880, 161-163.
- M. Ivanišević – Đ. Ivanišević 2011 Milan Ivanišević – Đenko Ivanišević, *Katastar Solina i okolice u godini 1831.*, Split 2011.
- L. Jelić 1894 Luka Jelić, *Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona*, BASD XVII, Spalato 1894, prilog.
- L. Jelić – F. Bulić – S. Rutar 1894 Luka Jelić – Frane Bulić – Simon Rutar, *Vodja po Spljetu i Solinu*, Zadar 1894.
- M. Kadi [1999] Marijan Kadi, *Calergijeva topografsko-katastarska karta splitsko-kliškog područja iz 1675. i njezina obnova*, u: M. Hodžić (ur.), *Zbornik Kaštela kolijevka Hrvatske*, Kaštela [1999], 83-92.
- L. Katić 1950 Lovre Katić, *Topografske bilješke solinskoga polja*, VAHD LII/1935-1949, Split 1950, 79-96.
- D. Kečkemet 1993 Duško Kečkemet, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator, 1793-1866*, Split 1993.
- Lj. Krmpotić 1997 Ljudevit Krmpotić, *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, Hannover – Čakovec 1997.

- F. Lanza 1837 Francesco Lanza, *Scavi di Spalato*, Bullettino dell'Istituto di corrispondenza archeologica per l'anno 1837, Roma 1837, 131-134.
- F. Lanza 1849 Francesco Lanza, *Della topografia dell'antica Salona*, Annali dell'Istituto 21 (N.S. 6), Roma 1849, 269-284.
- F. Lanza 1850 Francesco Lanza, *Rapporto generale sopra gli scavi di Salona dalla loro prima istituzione sino al giorno d'oggi*, Annali dell'Istituto 22 (N.S. 7), Roma 1850, 118-143.
- F. Lanza 1856 Francesco Lanza, *Monumenti salonitani inediti*, Vienna 1856.
- J. Lavallée – L. F. Cassas 1802 Joseph Lavallée – Louis François Cassas, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*, Paris 1802.
- Š. Ljubić 1860 Šime Ljubić, *Studi archeologici sulla Dalmazia*, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen XXII, Wien 1860, 233-276.
- Š. Ljubić 1877 Šime Ljubić, *Commissiones et relationes Venetae II*, Zagrabiae 1877.
- [Š. Ljubić] 1879 [Šime Ljubić], *Solinske starine*, VAHD I, Zagreb 1879, 90.
- Š. L[jubić] 1884 Šime L[jubić], *Dvie izprave o velevažnom arkeolog. otkriću na Solinu prošloga stoljeća*, VAHD VI, Zagreb 1884, 116-119.
- L. Maschek 1874 Luigi Maschek, *Serie degli eccellentissimi provveditori generali, sindici, auditori ...*, Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1874., anno IV., Zara 1874, 24-33.
- M. Matijević 2001 Marko Matijević, *Solinske razglednice s konca XIX. i početka XX. stoljeća*, Solin 2001.
- M. Matijević – J. Teklić [2011] Marko Matijević – Jakov Teklić, *Više od sjećanja*, Solin [2011.]
- [G. Nani] 1815 [Giacomo Nani], *Collezione di tutte le antichità che si conservano nel Museo Naniano di Venezia*, Venezia 1815. Vidi: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ184121804; pristupljen o 16. rujna 2020.
- Njega spomenika 2019 *Njega spomenika u Njemačkom Carstvu*, odabrao i predio Marko Špikić, Zagreb 2019.
- I. J. Pavlović Lučić 1813 Ivan Josip Pavlović Lučić, *Romanarum antiquitatum analecta quaedam*, Jaderae 1813.
- M. Pelc 1997 Milan Pelc, *Život i djela šibenskog bakroresca Martina Rote Kolunića*, Zagreb 1997.
- P. Petrić 1987 Perislav Petrić, *Topografske bilješke Splitskog polja*, Kulturna baština 17, Split 1987, 135-142.
- S. Piplović 1998 Stanko Piplović, *Geodetski premjer arheološkog područja Solina početkom 20. stoljeća*, VAHD 87-89/1994-1996, Split 1998, 387-405.
- D. Radić – A. Duplančić 2019 Danka Radić – Arsen Duplančić, *Splitska luka i povijesna jezgra grada na prikazima do polovice XIX. stoljeća iz Hrvatskog pomorskog muzeja Split i Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2019.

- M. Rožman – Lj. Šimunković 2003 Miroslav Rožman – Ljerka Šimunković, *Carski mjernik i leksikograf Antonio Putti*, Split 2003.
- Salona IV/1 2010 *Salona IV/I. Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIe siècles*, N. Gauthier, E. Marin, F. Prévot (eds.), Rome – Split 2010.
- Schematismo 1825 *Schematismo provinciale della Dalmazia*, Zara 1825.
- Schematismo 1828 *Schematismo provinciale della Dalmazia per l'anno 1828.*, Zara 1828.
- A. Sedlar 2006 Ana Sedlar, *Salonitanske stele iz Garagninove zbirke u Trogiru*, *Tusculum* 6, Solin 2013, 57-77.
- F. Sedmak 1906 F. Sedmak, *Bagno romano presso la stazione ferroviaria a Salona (stazione ponentale verso Knin) scoperto nell'a. 1876.*, *BASD* XXIX, Spalato 1906, 46-48.
- E. Šarić Kostić 2018 Elvira Šarić Kostić, *Splitski grbovi. Kameni grbovi iz Muzeja grada Splita*, Split 2018.
- Lj. Šimunković 2011 Ljerka Šimunković, *Dalmacija godine Gospodnje 1533.*, Split 2011, (sadrži i pretisak Ljubićeva talijanskog izvornika).
- M. Špikić 2006 Marko Špikić, *Anton Steinbüchel i začetak novoga doba u proučavanju dalmatinskih starina*, *Kulturna baština* 33, Split 2006, 171-186.
- M. Špikić 2010 Marko Špikić, *Francesco Carrara, polihistor, antikvar i konzervator (1812.-1854.)*, Split 2010.
- M. Špikić 2012 Marko Špikić, *Emperor Francis I's iconography of power and its reception in Croatia and Dalmatia*, *Ikon* 5, Rijeka 2012, 305-319.
- A. Torlak 2017 Ana Torlak, *Antički salonitanski spomenici Ivana Grubića Jablana*, *Peristil* 60, Zagreb 2017, 9-20.

Summary

Arsen Duplančić

Contribution to the history of the beginnings of archaeology in Salona

Key words: thermae, archaeological researches, cartography, Vincenzo Antonio Formaleoni, Anton Friedrich Büsching, Johann Christian Engel, Ivan Luka Garagnin (Junior), Zorzi Calergi, Guglielmo Hölzel, Antonio Putti, Carlo Lanza, Archaeological Museum in Split, Salona

In 1771 in Salona accidentally were discovered Roman thermae, as testified by two letters of the Prince and Captain (*conte e capitano*) of Split, Nicolò Bonlini, to the authorities in Venice and a drawing clearly describing and presenting the thermae. Venice did not permit researches, wherefore these were continued in 1805, led by Ivan Luka Garagnin, by the Austrian administration appointed the inspector, that is, the conservator, of the historic monuments in Dalmatia.

Although the Venetian authorities ignored the initiatives to researching the discovered thermae, the news on this were widely published in the contemporary literature, firstly the literature dealing with the Venetian state. The finds were published in the book printed in 1778 by the German theologian and geographer, Anton Friedrich Büsching, its second edition having been published in the same year under another name. In 1786 appeared the work of Antonio Formaleoni, Venetian printer and bookseller, published under two different titles, whereas in 1787 published was the new edition of his *Topografia veneta*.... In 1798 the Austrian historian, Johann Christian Engel, published a book containing descriptions of Dalmatia, also mentioning the discovery of the thermae, but giving it no particular significance.

The visit of the Austrian emperor Francis I and his wife, Caroline Augusta, to Split in 1818 and his sightseeing the Diocletian Palace, Salona and private collections resulted in founding the Archaeological Museum in Split on 22 August 1820. The next year, on 2 October, started excavations in Salona, since then conducted by the Archaeological Museum, wherefore this date can be deemed the date of the beginning of systematic institutional archaeological excavations, not only in Salona but, because of their continuity, in Croatia as well.

The first Museum director, Carlo Lanza, started researches at the location of the thermae, the exact position of which was not known in the literature until now, but can be established by comparison with the known maps of localities of the Roman Salona and some scarce information in the literature. Thanks to these, the thermae are located north of the theatre and east of the nearby walkway, at the cadastral lot number 3707 (Fig. 18). Unfortunately, Lanza did not continue the researches and the locality slipped into oblivion and the land was farmed. This destroyed the remains of the thermae so that in 1894 no traces were visible but a vineyard was planted there.

Translated by Radovan Kečkemet

